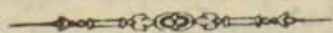


Այսպէս միախօսեցին երկու գործունէութիւնը ընդհանրապէս, և քրիստոնեայ կանանցը ի մասնաւորի՝ նպաստելով նեղութիւն արտաքին կացութեան բարւոյթմանը բարձրացնում են և նրանց ներքին, հոգեկան վիճակը:



ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

II

Հայի անցեալի եւ ներկայի մասին տեսութիւն

Թուրք — Թաթարներ

Խօսենք այժմ Հայաստանում ապրող թուրք-թաթարապետ տարրի մասին:

Ամենահին ժամանակներից Ասիան բռնած են եղել երեք ցեղեր, որոնք գանգի, դէմքի, տիպի և ուրիշ մի քանի առանձնայատկութիւններով միմեանց հակառակ ոյժ են ներկայացրել և ընդթեան տարրերի—քամու, կրակի, հեղեղի նման անցել են մի երկրից միւսը և տեղական ազդաբնակութեանը կամ բնաջինջ են արել կամ ձուլուել հետը: Այդ երեք ցեղերն են.

1) Կովկասեան, որ և տիրապետող է հանդիսացել ամենահին ժամանակներից մերձաւոր արեւելքին կամ Առաջաւոր Ասիային և Եւրոպային: Այդ ցեղն է սաեղծել արգի եւրոպական քաղաքակրթութիւնը:

2. Մոնղոլական, որ տիրապետող է հանդիսացել Հեռաւոր Ասիային և սաեղծել է բուն չինական կամ ասիական քաղաքակրթութիւնը:

3) Մալայեան, որ բնակում է Մալայեան թերակղզում և ոչ մի համաշխարհային դեր չէ խաղացել:

Մարդկութեան այդ երեք ցեղերից երրորդը Մալայեանը իւր փոքր թուով և խաղացած չնչին դերով, մի կողմ է ընկած: Պիտաւոր գործող և դեր խաղացողը նախ՝ կովկասեան ցեղն է իւր հնդ-եւրոպական և սեմիտական ճիւղերով: Նրանք տուել են մարդկութեան մեծագոյն մասին կրօն և քաղաքացիական օրէնքներ և ունենալով կենսունակութեան ոյժ՝ տիրապետում են

ամբողջ տիեզերքին: Եւ եթէ տեղ-տեղ առաջնութեան պատիւը մոնղոլներին է մնացել, այդ միայն առաջինների երկրորդական տենդենցիաների, նեղ—ազգային, կրօնական շահերի պատճառով է, այդ հետեանքով առաջնութեան դափնին մնացել է գեռ ասիացիներին:

Մոնղոլական ցեղը բռնում է այն երկիրները, ուր տիրապետում են ուրալա-ալտայեան տուրանական լեզուները և հինգ խմբերի են բաժանուած):

1) Ֆին-ունգարական (ֆինները, ունգարացիք, էստոնները, լիվերը, լապլանդները, չերեմիսները, մորդվանները, վոտակները, պերմերը, ագտեակսիները, վադալները:

2) Սամոգունք 20,000 հ., բաժանուած 4 բարբառներին:

3) Թուրք-թաթարական խմբերը ամենաշատ տարածուածն ու բազմաթիւն են Տաճկաստանում. եսիուտ, կիրգիզ, կաշգար՝ ռուսական Թուրքեստանում և հարաւային Սիբիրում. Թուրքմէններ, կումիլներ՝ հիւսիս արեւելեան Ասիայում. Նոգաներ՝ և չուվաշներ՝ Սև ծովի հիւսիսային ափերի մօտ՝ և Խրիմում:

4) Բուն մոնղոլական խումբը կամ իսկական մոնղոլներ, չինացիք և եսպոնացիք են:

5) Տունգուզեան խումբ՝ մանջուրներ:

Ուրալա-Ալտայեան խմբի առանձին լեզուները միմեանցից նոյնքան են տարբերւում, որքան մի և նոյն լեզուի դանադան բարբառները: Մոնղոլական ազգերի և լեզուների դասակարգութեան գիւտը Ֆին լեզուադէտ Աստարոնին է պատկանում:

Ազգերի մեծ դադթականութիւնը սկսուեց Ք. յետոյ IV դարի վերջից. այդ շարժման սկիզբը դրին մոնղոլ—հուները, որոնք 372 թ. քչեցին զոթերին Սև ծովի հիւսիսային ափերից: Ազգերի մեծ դադթականութիւնը տեւեց մինչև Կարլոս Մեծը, բայց արեւելքում՝ ոկզբում սլաւեանների և ապա զարձեալ մոնղոլները ձեռքով շարունակուեց շարժումը յետոյ էլ: Հետեանք մոնղոլական շարժումներին:

Մոնղոլական ցեղը, որին մենք սովորաբար թուրք կոչում ենք տալիս, կամ տուրանցի ենք կոչում, որոնք Իրանական ազգերին և երկրին տիրելու կամ իրանց վերջիններից պաշտպանելու համար միշտ կռուի մէջ են եղել, կոչւում է և թաթար՝ չինական թաթ կամ թաթան խօսքից, որի անունով կոչւում է մոնղոլական ազգերից մէկը: Արդ թաթ-թաթան կամ թաթար ցեղը ապրում էր Մոնղոլիայի հիւսիս արեւելեան մասում և մասամբ Մանջուրիայում Խալխա, Քերուէն և Սանգուրի գետերի ափերում, առանձնապէս Բուիր-Նորայի մօտ:

Ուրեմն թուրք և թաթար անուանները արւում են մոնղոլական ծագումն ունեցող մի շարք ազգերի, որոնք խօսում են թուրքական-թուրանական լեզուով: Մոնղոլական ցեղին պատկանող ազգերը երկու կողմից են արշաւել դէպի արեւմուտք՝ 1) թաթարստանից՝ Սիբիրի վերայով Կասպից ծովի հիւսիսային կողմով և 2) Տուրանից (Ռուսական թուրքեստան) Իրանի վերայով Կասպից ծովի հարաւային կողմով: Այս պատճառով էլ Արեւելեան եւրոպացիք-ռուսները իրանց վերայ արշաւող մոնղոլներին թաթար կոչումն տուին, իսկ արեւմտեան եւրոպացիք, իրանց վերայ արշաւող Առաջաւոր Ասիայի բնակիչ մոնղոլներին՝ թուրք: Համարեա բոլոր թուրք թաթարական ցեղերը, բացի ալտայեան և սոյստեան (Ֆին և ունգ, եակուտ, չուաշ) ցեղերից, մուսուլմաններ են և կռապաշա: Դրանցից արեւելեան մոնղոլական ազգերը, որոնք ապրում են իրենց բուն հայրենիքում, Մոնղոլիայի շուրջը, ունին մոնղոլական և նրան մօտիկ տիպ, իսկ արեւմտեանները՝ օտմանցիք, սւզդէկները, Աստրաքանականի և Կովկասի թուրքերը, խառնուելով կովկասեան ցեղին պատկանող ազգերի հետ՝ ունեն կովկասեան տիպ: Թուրք-թաթարական տէրութիւնները, մեծ մասամբ, կարճ Ժամանակեայ են եղել: Իրանի թուրքի բնակչութեամբ շատ քիչ, քիչ կուլտուրայով, միայն աշխարհակալութեամբ տիրապետելով իրանցից աւելի բազմաթիւ և բարձր քաղաքակրթութեամբ ազգերի, քիչ ժամանակից յետոյ կուլ են գնացել իրանցից նուաճուած ազգերի մէջ (պարսկ. արաբ.):

Այն ժամանակ, երբ մոնղոլական հորդանները սփռւում էին Արեւմտեան Ասիա, քրիստոնեայ ազգերը՝ հայերը, յոյներեղանդացիք, ասորիք, վրացիք, աղուանները ևլն. միմեանց հետ մաքառման մէջ լինելով առաջնութեան պատիւը տուել էին արաբացոյց: Իսկ մոնղոլները, մտնելով Առաջաւոր Ասիա, իրերի զրութիւնը այսպէս տեսան: Մինչդեռ քրիստոնէութիւնը Ասիայի սահմաններում շնորհիւ նենդ բիւզանդացոյ նուազում էր և Իսլամը զօրանում՝ մոնղոլները տիրապետեցին քրիստոնեաներին էլ իսլամներին էլ, բայց իրանց մէջ ոյժ չդրւով իրանց նախնական կրօնը, կռապաշտութիւնը տարածելու, բնականաբար ընդունեցին նուաճուած կրօններից համեմատաբար ուժեղը և դարձան մի նոր արհաւիրը արիական-քրիստոնեայ և սեմիտական բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի: Երբ մուսուլման արաբացիք իւրաքանչիւր երկիր մտնելով վճռականապէս քաղաքակրթութեան զրգիչ և առաջադիմութեան կարապետ էին դառնում, մուսուլման մոնղոլները իսլամը նեղ մաքով հասկանալով՝ ահաւատիկ 8—900 տարի է դարձրել են այդ կրօնը

յետադիմութեան և խաւարի խորհրդանշան: Մոնղոլական ոչ մաքուր բնազդներին զոհ գնացին և՛ նենգ յայները և՛ միւս քրիստոնէայ ազգերը և արարացիք: Եթէ Բիւզանդիան քիչ զբաղուէր դաւանաբանական խնդիրներով, աստուածաբանութիւնը թողնէր կրօնաւարներին և հզօր բազկով օգնութեան ձեռք կարկառէր Հայաստանին, Վրաստանին չխանդարէր, Աղուաններին օգնէր, նաև Ասորիքը պաշտպանէր, կը կազմուէր քրիստոնէական սրբազան լիգա: Եթէ արաբները իրանց հերթում չը քայքայուէին, մեղիութեան, զեղխութեան գիրկը չընկնէին և կրօնակից պարսկական մանր գինաստիաններին օգնէին և կազմուէր մի ուրիշ սրբազան լիգա և այս լիգաները միահամուռ կամ զատ-զատ առաջուց խորտակէին զանազան Սելջուկի, Ոսմանի, Մամէլուկի, Չինղիսի, Թեմուրի բազդախնդիր արշաւանքները, քարաէզի ձևը չէր փոխուի և Թաթարստանն ու Թուրանը երկաթէ ճանկերով մօտ 1000 տարի չէին տեղափոխուի Իրանի, Միջագետքի, Փոքր-Ասիայի պաղաւտ և կուլտուրական երկրները և այդ երկրների կուլտուրան չէր հաւասարուի այժմ Թաթարստանի և Թուրանի միշտ կիսակիրթ, թալանի հակումն ունեցող ազգերի երկրներին: Թէև պատմութեան անիւր գլորուելով անում է իւր քայլերն անշեղ առանց հաշիւ տալու ոչ ոքի և յառաջադիմութիւնը, թէև 1000 տ. կանգ առաւ, այնուամենայնիւ նորից մուտք է դործելու իւր հայրենիքը: Եւրոպացիք Առաջաւոր—Ասիայից ստացած կուլտուրան իրանց համեմատաբար բախտաւոր պայմաններում բարձրացնելով՝ նորից մատակարարում են Ասիային: Կամաց կամաց լուսաւորութիւնը ազատուելով կրօնական տենդենցիաներից իւր սեպհական հանգերծով մտնելու է Ասիաբայց մեր համար այն է հետաքրքիրը, որ մինչև նոր ազգերը կուլտուրական դառնան, հին կուլտուրայի վաղուց ենթարկուած ազգերը զոհ կը գնան զանազան բարակ քողաքականութեանց: Ի հարկէ պատմութեան համար նոյնն է, բայց մեղք են և ափօռս հնութեան նշխարները...

Հարաւային Մոնղոլիայում Դուլգասեան թագաւորութիւնը գոյութիւն ունեցաւ VI դ.-ից մինչև VII դ. մօտ 200 տարի: Դուլգասները մոռամբ նուաճեցին, մասամբ դուրս արին Ասիայից աւարներին, որոնք VIII դ. անհանգստացնում էին նոյն իսկ Ֆրանսիացոց... Դուլգասեանց թագաւորութիւնը փոխուեց Ոյգուրեանի, որը գոյութիւն ունեցաւ Միջին Ասիայում և Մոնղոլիայում VIII դ.-ից մինչև XIII դ. Բայց այդ շրջանում (XI դ.) թաթ կամ թաթար ցեղը նուաճուեց տունգուզներից և սկսեց տեղափոխուել հարաւ-արևմտեան Մոն-

դուրս: Ամուդարիայի տիերում Իլիկ-խաների կամ Ղարախաների թագաւորութիւնը իւր Բուխարա մայրաքաղաքով շարունակուեց X և XI դարերում: Այժմեան Բուխարայի խանութիւնը դոյութիւն ունի այդ անունով XV դարից սկսած:

Խորեշիւեան թագաւորութիւնը, որ գոյութիւն ունէր Խուշայ մայրաքաղաքով, տեւց XI—XIII դարը: Այժմեան Խիւայի խանութիւնը դոյութիւն ունի այդ անունով XIII դ. մինչև մեր օրերը. Սելջուկեան թագաւորութիւնը (թուրքմէնական—թուրքական—թուրանական)—մոնղոլական ցեղի մէջ այն հրոսակախումբն է, որը իւր նախնական առաջնորդին—Սելջուկին հետևելով ամենից առաջ է մտնում Առաջաւոր—Ասիա: Սրա յաջորդ Տուղրել-բէկը միացնում է Պարսկաստանից մինչև Հնդկաստան եղած 7 պետութիւնները, նուաճում է Պարսկաստանը, վերջնական հարուած է տալիս արաբացւոց և բիւզանդացւոց և հիմն դնում նոր պարսկական պետութեան: Սելջուկները Տուղրել-բէկի, Ալիատլանի և Մելիք-Շահի ժամանակ տիրապետում են բուն Պարսիկներին, ընդունում Իսլամը և կազմում նոր-պարսկական ազգը: Սելջուկների մի արշաւախումբ անցնում է Փոքր—Ասիա—Իլիսիա: Միաժամանակ մինչ սելջուկները տիրապետում էին Պարսկաստանին, Մելիք-բէկը, Փոքր Ասիային, Հայաստանին, Արիային, Աղուանոտանին և Միջին Ասիային—մոնղոլական մի նոր շարժում սկսուեց XII—XIII դ. Միջին—Ասիայից դէպի Իրան, Չինիկզ-խանի առաջնորդութեամբ: Չինիկզ-խանի մօտաւոր ազգականներից Բագին XIII դ. աւերեց և Ռուսաստանը և սպառնում էր Եւրոպային, բայց Ձեխիայում պարտութիւն կրելով յետ դարձաւ: Վոլգայի ափերում հիմնեց Զօլտոյա օրդան—մի արհաւիրք ռուսների համար, որը տեւց XIII—XVI դ. և մօտ 300 տ. ռուսները այն դրութեան էին, ինչպէս հայերը XI մինչև XX դ. ուղիղ 900 տ.: Ռուսների բազմից Զօլտոյա օրդաններին ինտրիգներից սկսեց թուլանալ և մի հզօր պետութեան փոխարէն երեացին Ղաղանի, Աստրախանի և Խրիմի անկախ խանութիւնները, որոնք միմեանց մէջ անդադար դիմադրական հաշիւներ ունենալով, հեշտացրին Մոսկովայի հեռաւոր Իօաններին և Վասիլներին հաւաքելու ռուս ազգին իրանց գայիսոնիները և մոնղոլների տիրապետութեանը վերջ տալին: Միայն Մոսկովայի և ապա ռուսական պետութիւնն ու ազգը իւր մէջ շատ մոնղոլական հետքեր էր կրում, չնայելով ահա 1000 տ. աւելի է քրիստոնէութիւնը տիրում է այդ ազգին և երկրին: Ռուսաստանի համար քրոնիքական հիւանդութիւն էր արտաքուստ պետութեան եւրոպական ձև ստանալը և ներ-

բուսածոյութիւնի խաւար դրութիւնը, որի պատճառով ինչպէս Մոսկվայի պետութեան մէջ, այնպէս էլ հայտնութեան օրով երևան էին գալիս զանազան Ստենկա Բազին, հազարներէ անհարգութիւններ (ամուսնօժ վրեժիս), պուգաչեւչիւնա, յեղափոխական շարժումներ ևայլն:

Աելջուհեան-պարսիկներէ հետ հայերի դիւին նոր պատուհաս եղան Չինգիս-խանի հրոսակախմբերը, որոնցից մի քանիսը Չարմազան զօրապետի առաջնորդութեամբ մասն Նայաստան և Կովկաս, տեղական ազգերին նուաճեցին, նրանց հետ խառնուեցին և հազմուեց Կովկասեան ոյժմեան թուրք-թաթարական ազգերի զանգուածը (սորքը թուով մոնղոլներ, մեծաւ մասամբ երկիւղից թուրքացած, իսլամութիւն ընդունած հայեր, աղուաններ, վրացիք ևլն.): Ազգերի այդ խառնուրդը բռնուժ է երևանի, Թեֆլիզի, Պանծալի, Բաղուի, Դաղստանի, Չախաթալի երկրները: Չինգիզ-խանը վերջնականապէս ջնջեց Աղուան ազգը և խիստ սոսորդեց հայկականը:

XIII դ. (1225 թ.), Չինգիզ-խանի արշաւանքների հետ համարեա միաժամանակ Նիքատ գետն անցնում է թուրքմէնական-թուրքական ցեղից մի խումբ 50,000 հոգուց բաղկացած և բռնում Նայաստանի հարաւային մասը. ապա այդ խումբը անցնում է Սուլէյմանի առաջնորդութեամբ դէպի արեւմուտք և նրա որդի Էրզուրդիլի առաջնորդութեամբ մշտնում Իրանիս: Աելջուհների Սուլթան Ալա-Էզզինը Էրզուրդիլին ընդունում է իւր ժառանգութեան մէջ և թուրքերին աեղ տալիս իւր երկրում: Էրզուրդիլի որդին Օսմանը 1288 թ. Սուլթանի տիտղոս է ընդունում և իւր հետ եկած ժողովուրդը իւր անունով Օսմանլի է կոչւում: Օսմանի յաջորդները XV դ. տիրապետում են Կ. Պօլսին էլ և թուրքմէնական բոլոր ցեղերը միացնելով հազմում են այժմեան օսմանեան պետութիւնը: Մոնղոլական նոր հոսանքը դրանով չէ վերջանում: XIV դ.—XV դարը տեւեց Թեմուրլանիի կամ Լանկ-Թամուրի հայտնութիւնը, որ աւելի ոյժ տուեց մոնղոլ ցեղի դէպի արեւմուտք գնացող յորձանքին:

Թեմուրի թագաւորութեան անկումից յետոյ սկսուեց Բարսեան կամ Մեծ Մոգոլի խանութիւնը, որ գոյութիւն ունէր շնդկաստանի հիւսիսային մասում XVI մինչև XIX դարը: Կովկասի խանութիւնը XVIII դ.—1875 թիւը: XVIII դարի վերջում Աղա Մահամմեդ խանը Պարսկաստանում հիմնեց նոր հարստութիւն, որ տիրում է այնտեղ մինչև այժմ: Այդ հարստութեան պատմութիւնը այս է. Թուրքմէնական ցեղերից մէկը, Ղաճար անունով, որ ապրում էր երևանի նահանգում և Ատրք-

պատահանում, ինչպէս վերն առացի, Մահամէդ խանի առաջնորդութեամբ տիրում է Պարսկաստանին:

Ինչպէս տեսանք և գիտենք Հայոց մասին գրածիցս մոնղոլական ցեղերի արշաւանքը գէպի Առաջաւոր Ասիա և մասնաւորապէս գէպի Հայաստան կրկնուել է պարբերաբար XI դարից սկսած, և հետեւեալ կարգով.

1) Տուղրի բէկի առաջնորդութեամբ՝ Սելջուկներ.

2) Սուլէյմանի » Օսմանցիք

3) Զինգիզ-խան

4) Լանկիթամուր:

Գրանցից զատ Հայաստանը աւերուել է նոր-պարսկական և թուրքական փոխադարձ կռիւներից, դրանց ձեռքով և զրդմամբ քիւրդերից և թուրքմէնական զանազան խաներից, որոնք հետզհետէ աւելանում էին հայկական հորիզոնում: Նուազում, այլասեռում, անյայտանում էին հայկական բնիկ տէրերը սպանուելով, տեղափոխուելով, և կրօնափոխ լինելով. սրանց փոխարէն մոնղոլական յորձանքների ժամանակ ինչպէս տականք մնում էին նրանց խաները, բէկերը և ազնուականները: Բուն հայկական ազնուականութիւնը տեղի տուեց օտարազգի ազնուականութեան: Այդ ստրկութեան կոմ խաւար դարերում (XI—XIX) մի բան, որ մնում էր անստան և դեռ զօրանում էր, այդ հայոց հոգեւորականութիւնն էր: XV դարում հոգեւոր կեարծնը հեռաւոր Կիլիկիայից նորից տեղափոխուեց և հաստատուեց հայկական հին մայրաքաղաքներից մէկում, Վաղարշապատում: Այս զուտ քաղաքական ահառ Ս. Գրիգորի երազի հետ կապելով, նրան կրօնական գոյն տալով, հոգեւորականութիւնը սկսեց ամենայն հայի ուշ ու միաքը գէպի Արարատեան աշխարհը դարձնել:

Ինչպէս Ռուսաց ստրկութեան կամ խաւար դարերում Մոսկովան միապետութեան դայիտնով հաւաքեց ռուսին և վանեց մոնղոլին, էջմիածինն էլ Ս. Լուսաւօրչի հայրապետական դաւադանի տակ հաւաքեց հայերին և ռուսներին օգնութեամբ վերականգնեց հայկական ազդաւնակութեան բարդաւաճումը հիւսիսային Հայաստանում:

Նկատելի են դարի յունական ծրագրի հետ ծանօթ էին Սիմէօն կաթողիկոսը և հայ ազգը: Հնդկաստանի հայերը, դեռ Պետրոս Մեծի նախորդների հետ կապել էին ծանօթութիւն: Ռուս կառավարութիւնը և հայ հոգեւորականութիւնը միմեանց հետ մերձեցման շատ յենակէտներ ունէին: Ռուսաց կառավարութիւնը աչքի առաջ ունենալով հայի հազորդիչ յատկութիւնը և Հայաստանի վերականգնուելու իսպառ անհնարաւո-

բութիւնը (ընտելութեան բաղմազան լինելու պատճառով) հայերին, որպէս որը ազգի, դուրգութեան, օգտուեց նրանց արեւելքի հետ ունեցած ծանօթութիւնից և XIX դարում հայերի աջակցութեամբ նուաճեց Հայաստանը, որ Պարսկաստանի մի մասն էր դարձել. այն երկրում, ուր 800 և աւելի տարիներ կիսալուսինն էր թագաւորել՝ խաչը սկսել էր նուաճումներ անել: Տաճկական Հայաստանի մահմեդական ազգաբնակչութիւնը ընկնում է հոգսերի և մտատանջութեան մէջ: Նա մտածում էր, որ հայ ազգը աջակցում է ռուս կառավարութեանը նրա արշաւանքների ժամանակ որպէս հաւատարկից. այդ աջակցութեան շնորհիւ խաչը յաղթանակում էր կիսալուսինին. չէ՞ որ հայերը իբրեւ բազմադարեան հին ազգ ու կուլտուրայէն աւելի հասուն, կարող են իրանց հաւատարկից ռուսների և եւրոպացոց օգնութեամբ ազատութեան ձգտել՝ ինչպէս բալկանեան ազգերն էին, և հասնել քաղաքական անկախութեան. կը կազմեն կամ աւելի շուտ կը վերականգնեն ինն Հայաստանը: Ուրեմն պէտք է ամեն ջանք գործ դնել խափանելու ամենայն տեսակ հաւանականութիւն, որքան և այդ երեւակայական լինէր. և թուրք կառավարութիւնը որոշ քաղաքականութեամբ պարբերաբար մեռցնում էր հայութիւնը Հայաստանում: Մինչև 80-ական թուականները թուրք-թաթարական տարրը Հայաստանի գոյութեան շարունակութեան մասին մտատանջուելու շատ տեղիք ունէր:— Հայերի հոգեւոր ինքնավարութիւնը պոլոթենիէի հիման վերայ հաստատուն էր: Տէրութիւնը իւր հիմնական քաղաքականութիւնը դէպի հայերը և սրանց միջոցով Փոքր—Ասիայում իւր գերիշխանութիւնը հաստատելու գաղափարը անխախտ էր պահում: Բայց 80-ական թուականներից, «ռուսաց պետութիւնը ռուս ազգի համար» քաղաքականութիւնն է սկսում: Այս քաղաքականութիւնը հետևանք էր բալկանեան ազգերի և յատկապէս բուլղարների վերաբերութեամբ հիասթափութեան: Քաղաքականութեան հետ փոխուում է ռուս կառավարութեան յարաբերութեան ձևը դէպի օտարազգի և այլակրօն հպատակները: Այսուամբ են իրաւունքների և արտօնութիւնների կրճատումները: Քաղցրիկի կառավարութեան յայտնի անբարեացակամութիւնը դէպի հայերը չէին կարող չընկատել Տաճկաստանը և «պանխլամով» ոգևորւող մահմետականները, որոնք ամբոխի մէջ զարթեցրին հին հին յիշատակներ, մտածեցին հաշիւը հայերի հետ մաքրել, և անսպասելի կերպով սկսուեց Արմէնիայում հայ-թուրքական կռիւը, որ տևեց ամբողջ երկու տարի:

Հայ-թուրքական ընդհարումները քննողները մեծ մասամբ այն միտքն են յայտնում, թէ այն մի ըսպէական ըռնկումն էր, թէ երկու ազգերն էլ սիրով և բարի հարեաններ են եղել: Այս մենք հարեաններ ենք. բայց թուրքը թուրք է և մահմետական այն դիտակցութեամբ, որ ինքն ոչ շատ ժամանակ առաջ տիրող ազգ էր, իսկ այժմ հայերի շնորհիւ ուրիշի հպատակ է դարձել. հայը հայ է և քրիստոնեայ այն դիտակցութեամբ, որ դարեր ճնշուած, հալածուած և արհամարհուած է եղել թուրքից: Հայը արեւական՝ իսկ թուրքը մոնղոլական ցեղական հակումներ ունի:

Բարեբաղդաբար, Կոստանդնուպոլ-Դաշկովը իբրև փոխարքայ հասնելով Կովկաս, ժողովեց իւր մօտ հայ և թուրք ազգերի ներկայացուցիչներին. թոյլ տուեց նրանց քննել ընդհարումների առիթները, և մի կարճ ճառով ցոյց տուեց ուղիղ ճանապարհը: Նա ասաց. թուրք տարրը իբրև աւելի քիչ զարգացած՝ աւաղակային հակումներ ունի. հայ տարրը համեմատաբար աւելի զարգացած՝ հակամէտ է յեղափոխական շարժումներին: Երկու տարրերն էլ իբրև մի տէրութեան հպատակ պէտք է հնազանդեն տիրող օրէնքներին. զանցառուները կը պատժուեն օրէնքի ըդդր խտտութեամբ. պետութիւնը երկրի մէջ խաղաղութիւն է պանկանում. խաղաղութիւն վրդովողները կը պատուհասուեն անխնայաբար: Եւ հայն էլ, թուրքն էլ խաղաղուեցին: Մնում է այժմ մի բան. որ հայն էլ, թուրքն էլ և կովկասեան բոլոր ազգերն էլ ճանաչեն իրանց ռուս պետութեան քաղաքացի հաւասար իրաւունքով. բոլորը միասին սիրեն Ռուսաստանն ու Կովկասը իբրև իրանց ընդհանուր հայրենիք. այնուհետեւ իւրաքանչիւրը իւր ցեղական հակումների համեմատ աշխատեն ընդհանուր հայրենիքի, իրանց ցեղական համայնքների և իրանց անհատական բարօրութեան ու անտեսական զարգացման համար *:

Վ. ր. ԲԻՅ. Մարգարեանց

*) Այս յօդուածի աղբիւրներն են՝

- 1) Բրոկհաուզի հանրագիտական բառարան
- 2) Գարապաշեանի Հայոց քննական պատմութիւն
- 3) Ելպատեւսկու Ռուսաց պատմութիւն եւ
- 4) Բենիաւինովի ընդհ. պատմութիւն: